

A HARMADIK ÚT ÉS A MEZŐVÁROSI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS. ERDEI FERENC VÁROSSZOCIOLÓGIAI ÖSSZEGZÉSÉRŐL

BOGNÁR Bulcsú

Pécsi Tudományegyetem, Szociológia Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: bogbu@hotmail.com

Összefoglaló: A tanulmány Erdei társadalm szerkezeti elemzésének egyik kulcskérdésével, az alföldi tanyás mezővárosok sajátosságaival foglalkozik. Annak a településtípusnak az értelmezésével, amelyben Erdei a zárt, közösségi létből kilépő parasztság sikeres polgárosodásának egyedüli lehetőségét és ekképpen „harmadik utas” társadalomfejlődés alternatíváját látja. A tanulmány rámutat arra, hogy Erdeinek ez az értelmezése ideologikus értékételezésektől terhelte. Noha a szerző kétségtelenül a mezővárosi társadalomfejlődés legjelesebb ismerője (és ez alapján méltán tekinthető Magyar város című munkája a honi városzociológia egyik klasszikusának), az Erdeire mindig is jellemző, politikai cselekvésprogramjával összefüggésbe hozható értékorientációinak hatásai is alakítják a kötet szemléletét; és teszik sok esetben védhetetlenné társadalm szerkezeti elemzését. A tanulmány kitér arra is, hogy a későbbi kettős struktúra koncepció előzményei már az 1930-as évek műveiben is megfigyelhetők, ha nem is ezek a munkák a későbbi felfogáshoz tartalmilag megegyező kettős szerkezetében. Sokkal inkább Erdeinek azon szemléletében, amely a vizsgált társadalmat mindig két szembenálló társadalm szerkezetre, az általa egyedül kívánatosnak tekintett társadalomfejlődésre és annak összes lehetséges antipólusára osztja.

Kulcsszavak: szociológiatörténet, városszociológia, a magyar társadalomfejlődés sajátosságai, a „harmadik út” koncepciója, parasztpolgárosodás, alföldi tanyás mezőváros, duális társadalomszemlélet.

Erdei szociográfusi, történelmi munkásságának egyik központi kérdése az alföldi tanyás mezőváros értékelése. E várostípus értelmezése Erdei 1930-as évekbeli írásainak leggyakoribb témája. A kitüntetett figyelem azonban nem csupán a szűkebb lakóhely jobb ismeretéből adódik. Erdeit a pályakezdéstől kezdve az foglalkoztatja, hogy milyen módon lehet a parasztság számára hátrányos alárendeltségből felszabadulni, a „társadalom alatti” helyzetből kitörni? Erdei számára 1940-es évek furcsa kanyarjái – az elhíresült „kettős társadalom” koncepciójának megfogalmazásai (Erdei 1976) – ennek kulcsa az alföldi tanyás mezőváros, amelyben a zárt, közösségi létből kilépő parasztság sikeres polgárosodásának lehetőségét látja. Ez az oka annak, hogy a tanyás mezőváros és az itteni társadalomfejlődés értelmezése meghatározza Erdei ’30-as évekbeli témaválasztását. Az első írások Makót és környékét vizsgáló tanulmányainak (1931, 1932, 1934, 1935a, 1935b, 1936), gazdaságelméleti és tanyaszociográfiai munkájának (1935–36), valamint az Erdei számára országos ismertséget hozó *Futóho-*

*mok*nak (1937) egyaránt legfontosabb tárgya az alföldi tanyás mezővároson alapuló társadalomfejlődés értékelése. Erdei párhuzamosan vizsgálja a paraszti társadalomfejlődés sajátosságait is. Ennek megfelelően két nagy szintézis zárja le az 1930-as évek végén a majd egy évtizedes kutatómunkát. Az 1938-as *Parasztok*ban a paraszti társadalomfejlődés jellemzőit, az egy évvel későbbi *Magyar város*ban a korábbi, többnyire egy részterületre vonatkozó munkák után városszociológiai fejtegetéseit európai perspektívában összegzi. Az itt részletesebben tárgyalt utóbbi írásban tesz Erdei kísérletet arra, hogy immár több alap kutatás eredményével felvértezve általános várostipológiai dolgozzon ki, megrajzolja az alföldi tanyás mezőváros helyét az európai várostípusok között, s egyúttal megadja e település szociográfiáját is. E nagyszabású szaktudósi, tudományos program mellett azonban Erdeire mindig is jellemző, politikai cselekvés-programjával összefüggésbe hozható értékorientációinak hatásai is alakítják a kötet szemléletét.

E kettős szempontrendszer eredményeképpen a *Magyar város* a *Futóhomok*hoz hasonló erényekkel rendelkezik, másrészt azonban nagyban magán viseli azt az érték-tételezést, amely már a korábbi kötet esetében is veszélyeztette a társadalomszerkezeti elemzés koherenciáját. Hiszen Erdei a *Magyar város*ban is a tanyás mezővárosi fejlődés primátusát fogalmazza meg minden egyéb társadalmasulással szemben; anélkül, hogy ennek az álláspontnak meggyőző történeti, szociológiai indoklását adná. Másrészt azonban ebben a munkájában azt a paraszti világot mutatja be, amelynek ismerete Erdeit kétség kívül az egyik legjelentősebb szociográfussá avatja. Ebben a kötetben a parasztság életének jeles ismerőjeként sok tekintetben valóban sikerült megragadnia az alföldi tanyás mezőváros jellegzetességeit. Először ő jellemezi helyenként igen helytállóan a helyi sajátosságok eredményeképpen kialakuló településtípust¹, és ez alapján a *Magyar várost* méltán tekintik a honi városszociológia egyik lényeges előzményének. A szociográfiai leírás szakszerűsége, a társadalomrajz pontossága, a gazdasági összefüggések pontos láttatása és összefüggésbe hozása a társadalmi átalakulás folyamatával, mind Erdei munkájának erényei közé tartoznak. Ő végzi el a mezővárosi társadalom nagy csoportjainak leírását éppúgy, mint az egyes társadalmi tömbök eltérő történeti előzményeinek és kulturális sajátosságainak plauzibilis megjelenítését. Erdei városszociológiája az említettek mellett kiterjed a mezőváros építkezésmódjára, a viseletére, a társas érintkezés formáira, a társadalmi nyilvánosság konstitúciójára jellemzésére; mindezeket az elemzési szempontokat egy egységes szemléletben láttatva. Erdei munkájának pozitívuma az is, hogy elkerülve a statikus társadalomrajz csapdáit, a mezővárosi társadalmát, gazdaságát és kulturális összefüggéseit a társadalmi változás folyamatában rajzolja meg. Így nem csupán a mezővárosok társadalmáról kapunk képet, hanem e településtípus fejlődésének és átalakulásának történetiségét is képes felvillantani. Erdei elemzésére az is jellemző, hogy a történeti látásmód mellett a tágabb társadalmi hatásokat is beépíti az elemzésébe. Az alföldi tanyás mezőváros sajátosságait a magyar társadalomfejlődés és az európai társadalmasodás összefüggésében vizsgálja; és egyúttal elvégzi a tanyás mezővárosok tipizálását is. Több dimenziós városdefini-

1 Erdei számára tehát a „magyar város” az alföldi tanyás mezővárost jelenti. Ezt jelzi az is, hogy a kötetnek eredetileg *Magyar mezőváros* volt a munkacíme. Erről lásd Erdeinek Ortutay Gyulához írt 1937. május 27-ei levelét (H. Soós 1991: 120).

ója, a város ‘központi hely’ funkciójának hangsúlyozása pedig a későbbi történeti kutatások kiindulópontjává vált (BácskaiNagy 1984; Bácskai 1988).

A *Magyar város* mindezen értékei azonban nem fedhetik el Erdei elemzésének ideologikus tartalmát és ennek következtében azokat az egyenetlenségeket, amelyek Erdei egyik legismertebb művének sajátja. Különösen szemet szűrőak e kötet felfogásának problémái, ha Erdeinek a pályakezdéstől a második világháború végéig tartó időszakának, a „nagy” szociográfiák korszakának társadalomszemléletét vizsgáljuk. E perspektívából nézve igyekszem rámutatni azokra a problémákra, amelyek a mű kétségtelen erényei, tudománytörténeti jelentősége mellett és a vitán felüli bravúros városszociológiai leírás mögött meghúzódnak. Erdei elemzésének hitelességét a *Magyar város* esetében is a szerző kettős (tudományos és politikai) szempontrendszer veszélyezteti. A széles perspektívának, a szintézis igényének és nyilvánvaló elfogultságának társadalomrajzot formáló szerepének kettősége már a város fogalmának meghatározásában is megmutatkozik. A társadalomtudományos érvényesség igénye miatt Erdei olyan átfogó városfogalmat kíván alkotni, amely a korábbi statisztikai, jogi, település-földrajzi meghatározások szempontjait éppúgy magába olvasztja, mint saját, a várost társadalmi funkciója alapján értelmező megközelítését. E szerint „a város olyan település, amely önmagával is és vidékével együtt is szervezett és autonóm vezetésű társadalmi egységet alkot és egyfelől nagyobb számú népességnek a lakóhelye, másfelől vidékére kiható központi funkcióknak a telephelye, s e szerepeknek megfelelő technikai berendezésekkel rendelkezik” (Erdei 1939: 24). A várost tehát elsősorban ‘központi hely’ funkciója határozza meg, egy olyan települést jelentve, amely egy nagyobb területi egység köré szerveződő társadalom központjaként funkcionál. Ezen túl Erdei a város specifikumának tekinti, hogy ez a településtípus különböző magatartástípusok és különböző társadalmi funkciók színtere, szemben a falu egyneműtelep jellegével, ahol mindent az őstermelés határoz meg. A város a lakóhely, az ipari termelés, a kereskedelmi forgalom, a társadalmi igazgatás és magasabb kultúrélet színhelye, amelyek egyaránt strukturálják a városi társadalom jellegét, sajátos rendet alakítva ki benne. Mindezen tényezők sok tekintetben cizellálják Erdei városfogalmát. A definíció azonban leginkább a város és vidékének szerves összetartozását emeli ki különös hangsúllyal. Ez az elem a leglényegesebb része Erdei meghatározásának.² Ez a meghatározás azonban nagyon kevésbé képes a különböző várostípusok sajátosságait egy nemfogalom alá rendezni. Miközben Erdei a *Magyar város* szintézisében az európai társadalomfejlődés során kialakult városfajtákat is jellemezni kívánta, városfogalma azonban nem illik rá a különböző várostípusok többségére.

Város és vidékének egymást kiegészítő szereposztása Erdei általános városfogalmával szemben valójában nagyon kevés, a klasszikus várostípusoktól eltérő település esetében érvényesül. Ezeket a jegyeket véli Erdei megtalálni az őstermelő városokban,³ illetve azokon a településeken, ahol a mezőgazdasági termelés ugyan nem válik városképző tényezővé, mégis a mezőgazdasági őstermelők a falusinál nagyobb telepü-

2 „A város legmélyebb értelmét a vidékkel való összeműködés és egyéb összekötő vonatkozások által tudjuk csak megvilágítani.” (Erdei 1939: 14)

3 erdei kizárólag a mezőgazdasági őstermelésből kialakult városokat tekinti őstermelő városoknak. Felfogása szerint a bányászat azért nem sorolható ide, mert az önmagában nem városképző erő. A bányavárosokat értelmezése szerint a bányaiipari tényezők hozzák létre.

lést hoznak létre, „mezőgazdák lakóvárosát” alakítva ki. Ez a jóval elterjedtebb településtípust a magyar Alföld mezővárosait jelenti elsősorban. (Ennek egyik típusa a kertés városok ritkábban előforduló csoportja, másik típusa a tanyás mezővárosok jóval népesebb csoportja.) Erdei városszociológiai fejtegetései minden ezen kívül eső várostípust olyan településként szemlél, ahol város és vidék egymást kölcsönösen kiegészítő szerepe nem figyelhető meg. Erdei városfogalmának „szűkösségét” mutatja, hogy nem csupán a speciális helyzetű városok – pl. az üdülő- és fürdővárosok, amelyek esetében a városfejlődés teljes mértékben a vidék nélkül történik meg – nem sorolhatók a definíció alá. Miközben a város és vidékének összetartozása Erdei városfogalmának leglényegesebb elemét jelenti, az általa értelmezett várostípusok zömében nem látja ezt a szimbiózist érvényesülni. A *Magyar város* felfogása szerint ugyanis azoknál az európai társadalmaknál, ahol létrejön a város és a vidék közötti kapcsolat, ezt többnyire egyfajta megosztottság jellemzi. A szembenállást azonban nem csak az adja, hogy a város differenciáltabb élete, magasabb kultúrája, a civilizáció teljessége a falu egyszerűbb életéhez, paraszti hátramaradottságához, hiányos civilizálódásához képest különbséget mutat. Erdei az európai társadalom- és városfejlődés kapcsán egyenesen a város és a vidék „osztályharc jellegű szembenállásáról” (Erdi 1939: 42) beszél. Ez alapján jut arra az álláspontra, hogy az európai társadalmasodás nem képes a város és vidékének organikus kapcsolatát megvalósítani: a települési rendszer e megosztottsága kettős struktúrát hoz létre a társadalomban.⁴ Mivel az európai társadalomban a „városiak és a falusiak osztályharcjellegű ellenkezésben vannak egymással” (Erdi 1939: 46), ezért a kettős struktúra⁵ változatlan érvénnyel fennmarad és ennek következtében az alávetett, a helyzetükből szabadulni kívánó falusiak tömeges városba özönlése figyelhető meg.

Amikor Erdei az európai társadalomfejlődés kettős szerkezetét és a nem-városlakók alsóbbrendűségét okozó tartalmáról értekezik, az ezzel szembeni megoldást a *Magyar városban* is az alföldi tanyás mezővárosok társadalomfejlődése fogja kínálni. Hiszen Erdei számára az európai társadalomfejlődés egyetlen jelentősebb kivételét azok az alföldi tanyás városok jelentik⁶, ahol a városlakók az egész létüket megalapozó vidéket a város szervezetébe építik be. Itt valósulna meg a városvidék „egységsszervezete”, melyben a város és a vidék egybeolvasztása olyan módon történik, hogy a vidéken elhelyezkedő falvak, tanyák lakórszei bekerülnek a városba, a termelést szolgáló

4 „Az a települési rendszer, amely várost egy táj szigeteként emeli a vidéke fölé, az odatelepült népesség társadalmát is éppilyen jellemzően kétfelé osztja. A város városi társadalmat teremt és a vidék falusit, s ez a tagozódás nem esetleges és változó különbség, hanem általános érvényű és állandó elkülönülés, amely éppolyan természetű és erejű, mint a rendi, vagy az osztálytagozódás. A települési helyzet csak a társadalmat osztja ketté, azonban ezzel szükségszerűen két szférára osztja a társadalom tárgyiasult termékeit, a civilizációt és a kultúrát is.” (Erdi 1939: 4344)

5 Érdemes figyelni arra, hogy ez a felfogás rokon a *Parasztok* szemléletével, ahol a kettős struktúrát a zárt tömbként szemlélt paraszti altársadalom, és a fölötte elhelyezkedő nem-paraszti világ képezi. Erdei itt kifejtett kettős struktúrája abban is illeszkedik a *Parasztok* kettős szerkezetiségéhez, hogy mindkét struktúra átmetszi az osztályszerkezeti különbségeket, és mindkét struktúráló elvet (paraszti *versus* nem-paraszti, illetve falusi *versus* városi) lényegesebbnek tekinti a hagyományos, osztály- vagy rendszerű rétegződéselveknél.

6 Erdei szerint város és vidék organikus szimbiózisa az alföldi tanyás városok mellett még a Pontini-mocsarak telepített városaiban, Littoriában, Sabaudiában és Pontiniában található meg (Erdi 1939: 42–43).

részek pedig kinn maradnak a vidéki településen. Másrészt Erdei szerint a magyar tanyás mezőváros által létrehozott társadalom azért is mentes az európai társadalomfejlődésre jellemző kettős struktúráról, mivel itt nincs meg a város és falu szembenállása. Ha igazi tanyáról van szó (tehát ahol időleges és csak a gazdasági tevékenységre korlátozódó a kinttartózkodás), akkor álláspontja szerint nem beszélhetünk örökös kivetettségről, miképpen a város és a tanya között sem jön létre alá- és fölérendeltség. A magyar tanyás mezővárosban működő állandó váltógazdaság eredményeképpen nincs tömeges városba özönlés, nincs menekülés a társadalmi mobilitás érdekében. A mobilitás a tanya és város szimbiózisában valósul meg, amely a falu primitív paraszti világgal szemben magasabb rendű és polgárosodottabb teljes kultúrát és civilizációt hoz létre, amelynek hatása éppúgy érvényesül a városban, mint a vonzáskörzetében lévő kistelepüléseken.

Bármiképpen is értékeljük azonban a tanyás mezővárosról megfogalmazottakat, az Erdei által alkotott városdefiníció bizonyosan nem alkalmas a különböző várostípusok jellemzőinek megragadására. Noha a város meghatározásakor Erdei korábban kétségtelenül elkülönülten szemlélt szempontokat ötvöz, azonban a definíciója valójában sokkal kevésbé illik rá a különböző várostípusokra, mint az Erdeit megelőző kísérletek. Széles körű városdefiníciójának ugyanis lényegében egyetlen várostípus, a magyarországi, alföldi tanyás mezőváros, pontosabban (miként erre a későbbiekben kitérünk) annak Erdei-féle leírása felel meg. Az eddig kifejtettek is mutatják azonban, hogy Erdei városfogalma alá tartozó jegyekkel kizárólag a magyarországi tanyás mezőváros jellemezhető. Csak erre a várostípusra érvényes, hogy a „város olyan település, amely önmagával is és vidékével együtt is szervezett és autonóm társadalmi egységet alkot” (Erdei 1939: 24). Erdei tehát egy helyi sajátosságot azonosít általánosan jellemző jegyeként; és ez alapján próbál meg általános városfogalmat létrehozni. A *Magyar város* településtipológiájában ilyen módon ugyanaz a szemlélet érvényesül, mint a korábbi évek szociográfiáiban, a *Futóhomok*ban és a *Parasztok*ban. Erdei az általa különös jegyekkel felruházott tanyás mezővárosi fejlődés vélt jellemzőinek megfelelően értékeli az egész európai városfejlődést; egy olyan városdefinícióval, amely csak e helyi sajátosságok eredményeképpen létrejövő várostípust képes leírni.⁷

Erdei városzociológiai elemzésében azonban nem csak a kiindulást jelentő városdefiníció használhatatlansága emelhető ki. Azt sem tisztázza, hogy mi alapján állítható, hogy az európai társadalomfejlődés nem képes a város és a vidék, a városi és a falusi társadalom egységét megvalósítani. Nem kapunk választ arra, hogy mi alapján tekint-

7 A *Magyar város* felfogásának legalább ilyen lényeges hiányossága, hogy Erdei nem ad megnyugtató választ arra, hogy hol húzható meg az alföldi városok határa. Miképp erre Timár Lajos (1988) rámutat, Erdei elméletileg erre a kérdésre helyes választ ad, amikor azt állítja, hogy a határt a társadalomszerkezet viszonyai alakítják ki. Mivel azonban általános meghatározásával szemben Erdeinél a tanyás települések földrajzi szemlélete a meghatározó, így nem lehet sikeres a földrajzi és társadalmi szemlélet összeillesztése. Ez az oka annak, hogy paradox módon éppen a geográfus Mendöl Tibor képviseli Erdeivel szemben, hogy a város határát a térbeli kapcsolatok helyett a foglalkozási-társadalmi szerkezet különbségei határozzák meg. (Lásd erről részletesebben: Timár 1988: 86-93.) Ebben a vitában a szociológus Erdei jut arra, hogy a városok határát legjobban megközelítik a történelmi fejlődés során kialakult közigazgatási határok; míg a geográfus Mendöl azt hangsúlyozza, hogy „Magyarországon és különösen az Alföldön ... a közigazgatási egységek csak ritkán jelentenek földrajzi település egységet is” (Mendöl 1936: 191). Más összefüggésben – Szilágyi Miklós (1995) vizsgálataira hivatkozva – Gyáni Gábor is rámutat arra, hogy Erdei „nem túl megalapozott, empirikusan felettebb bizonyítatlan” városfogalmat használ (Gyáni 2002: 71).

hető ez a kettős struktúra az európai társadalomfejlődés sajátosságának. Különösen az európai társadalmat két részre osztó, osztályharc jellegű városfalu szembenállásának teóriája vet fel kérdéseket. Mindenesetre az Erdei által hivatkozott szociológiai irodalomból ezek a megállapítások nem vonhatók le, hiszen Tönnies (1912), a chicagói városzociológia (Park–Burgess–Kenzie 1925), vagy Sorokin (Sorokin–Zimmermann 1929), illetve Max Weber (1999) ez irányú munkáiból nehéz lenne erre az álláspontra jutni. Másrészt a *Magyar város* előtt született, a későbbi kötet szemléletével számos tekintetben rokon *Parasztok*ban Európa nagy régióinak társadalomszerkezetét tárgyalva sem a nyugati, sem az északi, sem a déli régió esetében nem talál a településtípus mentén kettős struktúrát. Gyaníthatóan arról van szó – és ebben viszont feltétlen rokonság van a *Parasztok* és a *Magyar város* elemzése között –, hogy Erdei ebben a munkájában is a kelet-közép-európai régió általa megfogalmazott sajátosságából (város és vidék a tanyás városokon kívül tapasztalt szembenállásból) általánosít, és egy huszárvágással ezt tekinti az európai társadalomfejlődési modellnek.⁸ Ez az értelmezési keret azonban nyilvánvalóan ideológiai célokat szolgál. A parasztság polgárosodására, társadalmi emancipálására sajátos magyar utat kereső és ezt az alföldi tanyás mezővárosban meg-
lelő Erdei számára a nyugati társadalomfejlődés sematikus, negatívan elfogult láttatása segít abban, hogy meggyőzően érvelhessen saját harmadik utas elképzelése mellett.⁹ Erdei politikai elképzeléséből következő értéktételezése (az európai társadalomfejlődés tendenciózus ábrázolása) egyúttal sikeresen diszkvalifikálja a nyugatias magyar városok által kínált társadalomfejlődést is.¹⁰

Az alföldi tanyás mezőváros igézetében fogant szemlélet határozza meg a magyar városhálózat különböző településtípusainak az értékelését is. Erdei itt olyan perspektívát alkot, amelynek az európai városfejlődés indokolatlanul negatív ítélete és Erdei megalapozatlan városdefiníciója jelenti az alapját. Különösen az utóbbi, a város és vidék egységét tételező városfogalom határozza meg Erdei értékelését a magyar város-szerkezet különböző típusairól. Ez alapján osztja két nagy csoportra a magyarországi városokat, és e kiindulás következtében lesz a sajátos magyar jegyeket tükröző alföldi mezővárosok értékelése pozitív. Míg az európai városfejlődést követő „nyugati városokat” nyilvánvalóan negatívan ítéli meg, hiszen utóbbi Erdei értelmezésében két el-

8 A *Parasztok*ban a paraszti társadalom és az őt zárt, alávetett helyzetbe tartó felsőtársadalom dichotómiája fogalmazódott meg a kelet-közép-európai térség sajátosságainak elemzése kapcsán, és vált általános európai jeggyé Erdei számára.

9 Erdei a másik alternatívával, a szovjet példával már korábban, a *Magyar gazdaságtudomány* című munkájában hosszú időre leszámolt.

10 Ez az ideológiai mozzanat (az európai városfejlődés elfogult láttatása) minden bizonnyal Erdei számára is nehézséget okozott, hiszen a *Magyar város* szociálpolitikai fejtegetéseiben – újabb huszárvágással – visszavonja az előző 200 oldalon képviselt felfogását. A szövegnek ebben a részében a mellett foglal állást, hogy a kettős jelleg nem az európai társadalomfejlődés sajátja, hanem csupán a rendi társadalom jellemzője, és mint ilyen a társadalmi változásokkal (mindenekelőtt az osztályszerkezetű társadalom kialakulásával) automatikusan megszűnik. „A következmény, hogy a megtörtént társadalmi változás területi vonatkozásban is érvényesülni akar ... A városba özönlés egyre hatalmasodó árja világos bizonyítéka ennek a törekvésnek, maga ez a jelenség pedig világos példája annak, hogy a város és a vidék kettősége a valóság világában nem áll meg többé” (Erdei 1939: 199). A szöveg e pontjai alapján helyezkedhetnénk arra az álláspontra is, hogy Erdei feladta a kötet nagyobb részében hangoztatott álláspontját. Az értékelésében bekövetkezett radikális változásnak azonban nincs következménye az egyes településtípusok megítélésére. Így feltételezhetően nem új felfogást tartalmazó megközelítéssel van dolgunk, hanem a szöveg Erdei ideológikus elemzése szülte inkoherenciájáról beszélhetünk.

különült csoportra osztja a társadalmat. Erdei szerint ugyanis a nyugati városok két ok miatt is determináltak a kettős szerkezet kialakítására. Az antik hagyományok és az európai középkor rendies tagozódása egyaránt a szűk területre korlátozódott magasabb rendű életterület és a környező vidék elmaradottságának kettőségét eredményezné. A nyugat-európai társadalomfejlődés kettős szerkezetének a jelentőségét gyengíti, hogy itt város és vidéke ugyanahhoz a népcsoporthoz tartozott. Erdei szerint azonban a magyarországi, nyugati típusú városrendszer specifikumát és a kettős szerkezet nagyobb társadalmi szakadékot létrehozó jellegét az jelenti, hogy a városi lakosság idegen, többnyire Nyugat-Európából uralkodói rendelkezésre telepített népességből állt. A városokká lett királyi megyeszékhelyek, egyházmegyei, majd ipari és kereskedelmi központok zömében a nyugati bevándorlók által alapított települések voltak, szemben a vidék „pogány” magyarságával szemben. Erdei tehát nem csupán a nyugati minta követése miatt érzékel éles szembenállást a város és vidék között. A nyugati város- és társadalomfejlődésben önmagában meglévő ellentétet a magyarországi viszonyok sajátossága terheli tovább. Ez alapján jut arra következtetésre, hogy a város és vidék különböző etnikumból való rekrutációja a többségi magyarságot alávetett szerepre kárhuzhatja, a zömében német etnikumú városlakókkal szemben. E várostípus diszkvalifikáláshoz az is hozzájárult, hogy Erdei a nyugatias várostípus felülről végrehajtott meghonosítását a magyar hagyományoknak és nemzeti karakternek megfelelőbb településrendszer felszámolójaként értékeli; ilyen módon ezek a városok a magyarságra oktrojált idegen akarat megtestesítői is egyben.

A magyarság karakterétől idegen jelleg hangsúlyozásának fontos szerepe van Erdei értelmezésében. A magyar városhálózat többségi csoportját jelentő „nyugatias” városok számára az idegenségnek a megtestesítői. Erdei végletekig „kurucos” településszociológiájában ezért látta úgy, hogy az idegen hatás erős ellenállást alakít ki a többségi magyar társadalomban. Számára a magyarság szembenállását fejezi ki ezzel a rendszerrel szemben azzal, hogy ugyan történt némi hasonulás ehhez a várostípushoz, de a magyarság végig megőrizte különállását. Vagyis az évszázados idegen hatás eredményeképpen, a nemesi vármegyerendszerben megfigyelhető ugyan a magyarság illeszkedése a nyugati várostípushoz, de a nyugatitól eltérő jegyek mégis dominánsabbak. Erdei szerint ugyanis a közigazgatás, az ipar, kereskedelem és a kultúra központjaivá váló nemesi város a magyar szállásrendszer hagyományát átvéve „sajátos magyar városjellegét is megtestesített” (Erdei 1939: 51) azzal, hogy a külső birtokon lévő kúria mellé a megyeszékhelyen is nemesi lakóházakat emeltek. Ez a kettőség érvényesül a többi, nyugati példa alapján létrejövő város esetében is. Erdei szerint ugyan a nyugati hagyományból nőnek ki azok a „magyar polgárius jellegű városok”, amelyek forgalmi helyek közelében gazdasági (Debrecen, Szolnok, Baja, Komárom, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár) és/vagy kulturális központokká (Debrecen, Pápa, Sárospatak, Nagyenyed) válnak, de a nyugati minta teljes átvétele itt sem történik meg. (Ez a nyugatias várostípus jellemzi azokat a területeket, ahol a török uralom nem pusztította el a nyugati minta alapján létrejövő magyar városrendszert.) Mindazonáltal Erdei szerint minden magyaros ellenállás ellenére sem lehetnek ezek a települések a magyar polgári fejlődés alapjai. A nyugati városok közös vonását ugyanis abban látja, hogy a történetileg egymás után érkező népelemek, és az általuk kialakított városi szerepek nem alkotnak egységet, változatlanul őrizve a királyi, nemes, polgári rétegek különbözőségét. Ezeket a különálló, földrajzi elhelyezkedésében is elváló

városmagvakat (vár, nemesi székhely, polgárváros, egyházi centrum) pedig egy nehezen városiasodó falusias kötőanyag köti össze. Erdei ítélete szerint ez a városszerkezet sohasem volt képes organikus egységet teremteni a társadalom számára, az idegen eredet nem volt képes megbirkózni a meglévő, más hagyománnyal rendelkező kultúrával és a magyarság ellenállásával.¹¹

A nyugatias városok fenti jellemzői miatt Erdei a magyar város- és társadalomfejlődést csak e városokon kívül látja megvalósíthatónak. Értelmezése szerint a magyar hagyományoknak megfelelő, illetve azon építkező városszerkezet a török hódoltság időszaka után tud létrejönni; azokon a területeken, ahol a nyugati szerkezet felszámolódott a török megszállás alatt. Ebben a térségben – mindenek előtt az Alföldön – lát lehetőséget az ősi magyar szálláselvre való visszatérésre, amelyet a nomád tradíció túl a később betelepülő nagy számú kunság, valamint az akolkertes falvakban a hajdúvárosok tartottak ébren. E települések társadalmában látja a nyugat-európai társadalomfejlődés meghaladásának lehetőségét, hiszen Erdei szerint mind a kun városok, mind a hajdúvárosok társadalmának közös jellemvonása, hogy nem tartoztak az alá- és fölérendeltséget indikáló rendi társadalom zárt csoportjai közé, hanem kiváltságos területeknek minősültek. Ez a félpaszti társadalom őrizte meg a magyar szállásrendszert, hogy majd egy paraszti közösség alakítsa modern városszervezetté. Az eredendően a nomád állattenyésztés során létrejövő kettős szálláselv hagyományának újraéledését érzékeli a török kiűzése után a tanya mezőgazdasági hasznosításával.¹² A kettős szállásrendszer alapján kialakított, Erdei szerint „példa nélküli megoldással” nemcsak nagyobb, zömében mezőgazdasági népesség együttlakását sikerült megoldani, hanem ez egyúttal lehetőséget biztosított a város és vidékének organikus fejlődéséhez is.¹³ Az ősi hagyomány aztán nem csak a kettős szálláselvben, hanem a városszerkezet jellegében is megmutatkozott. A város belterületén a régi belső szállás szerepkörének megfelelően a lakóházak helyezkedtek el, és ez a terület adta a főbb városi funkciókat betöltő épületek helyét és a társas érintkezés színterét is. A külterületek pedig, ahol egyformán szántóföldi tanyák alakultak ki, egységes szerkezettel kapcsolódtak a mezőváros központjához, miközben a városmag köré szerveződő, korábban falusias városrészek fokozatosan városiassá váltak.

Noha Erdeinek a *Magyar városban* kifejtett elképzelése az alföldi tanyás mezővárosok jelentőségéről kétségtelenül eredeti gondolat, azonban a sajátosan magyaroknak,

11 „Minden nyugati magyar város tükrözi azt az ellenállást, amit a magyar társadalom települési hagyományai mutattak a nyugati városrendszerrel szemben ... a példa egységét minduntalan megzavarta a magyar társadalom más ízlésű települési hagyománya zavartalan és egységes nyugati városképet csak azok a városaink nyújtanak, amelyek mindmáig megőrizték idegen karakterüket.” (Erdi 1939: 54)

12 Erdei itt a 18. századi újratelepítések időszakára utal. Az alföldi kultúrtájon a kerti termelés a városalatti szőlős, gyümölcsös és veteményes kertekben, a szántóföldi termelés a várostól távolabb eső, a belső legelők övén túl indult meg. Az állattenyésztés pedig a távoli pusztákon folytatódott vagy a belső városalatti, teljesen állattartás céljaira berendezkedett külső szállásokon; mindkét esetben újraélesztve a régi kettős szálláselvet. A 18. századi koncentrikus szerkezetű állattartó helyek ezáltal városá fejlődtek, majd a szántóföldi tanyák létrejöttével a növénytermelő települések is városá alakultak, túllépve a falurendszer korlátain. E folyamat értékelésekor jut Erdei arra az álláspontra, hogy ez úgy volt lehetséges, hogy az állattenyésztésben ismert kettős szállásrendszert a növénytermesztésre is elkezdték alkalmazni, amikor az újabb földek bevonásával a szántóföld túlságosan távol került a várostól, hogy napi bejárással érdemes lenne megművelni.

13 Kósa László is rámutat arra, hogy ennek a felfogásnak fontos előzménye Györffy István értelmezése, amelyre Erdei minden szociográfijában hivatkozik is (Kósa 2002: 62).

organikusnak és nyugatiasan idegennek leírt szembeállítás nem lehet alapja sem egy településszociológiai, sem egy e mögött nyilvánvalóan meghúzódo társadalomszerkezeti elemzésnek. Erdei gondolatmenete ugyanis olyan értelemben használja az idegenség fogalmát, amely nem csupán városszociológiai fejtegetéseit, hanem társadalomszemléletét is hiteltelenné teszi. Erdeinek itt részletesebben ismertetett felfogásából ugyanis az következik, hogy kevés, nem jellemző és nem is átütő erejű adaptációtól eltekintve az egész nem alföldi, tanyás várostípus az egész magyarságtól idegen tartalmat fejez ki. A magyarság ezzel szemben képvisel eredendően (de legalábbis a Kárpát-medencébe történő letelepüléstől kezdve) valami olyan sajátos jegyet (ez lenne a kettős szállásrendszer hagyománya), amely viszont kizárólag az alföldi tanyás mezővárosok által kínált társadalomfejlődésben élt tovább. E gondolatmenetben olyan magyarsággép bontakozik ki, amely szerint – a konstrukció logikájából adódóan – a magyarságnak nem lehet történetisége. A magyar jegyek ugyanis valami távoli, ősi múlt jellemzőivel lesznek azonosak, és minden változás a történeti időben, minden olyan mozzanat, amely más jegyekkel ruházná fel a magyarságot, magának a népcsoport sajátos jegyeinek a felszámolását hozná magával. E szemlélet következményeként pedig mindazok a jegyek, amelyek a kettős szállásrendszer hagyományában kifejeződő magyarságtól különböznek, az idegenség megtestesülései lesznek. Hogy miképpen jöhettek létre a történeti időben a történeti változástól érintetlen jegyek, és miért éppen ezek (és nem más sajátosságok) képviselik a magyarságot, arra éppúgy nincs válasz a *Magyar város* fejtegetéseiben, mint ahogyan a *Futóhomok*ban sem.

A különböző várostípusok értelmezésében másrészt Erdei egész pályáján megmutató beállítódása is áttekinthető. Egész munkásságára jellemző a dunántúli társadalomfejlődés és ennek részeként a dunántúli városfejlődés negatív értékelése. Ez a nyilvánvaló elfogultság ebben az írásban is tetten érhető. Ez mutatkozik meg a nyugatias magyar városok magasabb fejlettségének kétségbe vonásában is, noha ennek az Erdei által ismertetett statisztikai adatok is ellentmondanak.¹⁴ Nem taglalja azokat a gazdasági és társadalmi eredményeket sem, amelyek rámutatnának a nyugatias városok jelentős polgárosodó képességeire, legyen szó a piacosodás, termelési újítások vagy a kultúrszint összefüggéseiről.¹⁵ Erdei e jegyeket szinte kizárólag csak az alföldi tanyás mezővárosok esetében emeli ki. Miközben a dunántúli városfejlődés eredményeit alulértékeli, addig az alföldi tanyás településeket indokolatlanul pozitívan ítéli meg. E koncepciózus beállítás folyamatosan túlhangsúlyozza a tanyás városok egyediségét, különállását. Különösen szembetűnő ez az eltérő történelmi múlt megjelenítésekor. Erdei a tanyás településeknek a magyar társadalomfejlődéstől

14 Erdei ezt a problémát úgy kísérli meg feloldani, hogy egyrészt az alföldi mezővárosok alacsonyabb fejlettségét a felsőtársadalom nem támogató, vagy elnyomó politikájának tulajdonítja, másrészt mindkét településtípus esetén hozzászámolja a külterületi lakosságot is, és ily módon bizonyos részterületeken a tanyás városok fejlettségét tudja kimutatni.

15 Enyedi is felhívja a figyelmet arra, hogy Erdei indokolatlanul tekinti az alföldi településeket fejlettebbnek és teszi a településpolitikája alapjának. „Erdei bizonyos fokig a szükségből csinál erényt, mivel ez a város–falu szembenállás feloldódása a mezővárosban igen alacsony szinten történt meg. A mezővárosok – elmaradott városok voltak, a tőkés városfejlődésnek alacsony fokáig jutottak el: alig volt iparuk; a parasztpolgárok szolgáltatási igényei szerények voltak, tehát a terciér szektor is gyengén fejlett volt; a település művi környezete, civilizációs foka alig volt jobb a falvakénál. Az alföldi város a dunántúli városnál kevésbé volt fejlett, ezért aligha volt reális országos példává tenni.” (Enyedi 1980: 74)

eltérő, annak Erdei szerint alacsonyabb fejlettségéhez nem kapcsolódó jellegét úgy kívánja ábrázolni, hogy az indokoltán jobban kiemeli a tanyás városok eltéréseit. Egyenesen azt állítja, hogy a tanyás társadalomfejlődés a magyar társadalmi viszonyoktól jórészt függetlenül jött létre, és a tanyás mezővárosok más városfejlődéstől alapjaiban térnek el. Közismert azonban, hogy a tanyás településeknek tulajdonított eredendő szabadság e városok túlnyomó többségére egyáltalán nem igaz, mivel azok a földesúri függés alól zömében csak a török utáni időszakban szabadultak fel. (Másképpen ez a szabadság sem egységes a földesúri alföldi városok, pl. Nyíregyháza, Gyula esetében.) Erdei nem taglalja a korábbi időszak „szabadságát” erősen megkérdőjelező, földesúrnak, kincstárnak, töröknek fizetendő nagyon komoly adóterhek kérdéséről sem. Miként azt sem ábrázolja, hogy az önkormányzattal rendelkező jelentősebb dunántúli mezővárosok kötöttségeikben és szabadságukban nem különböznek jelentősen az alföldiekétől.

Az európai társadalomfejlődés kettős struktúrát okozó jellegének hangsúlyozása és az ehhez kapcsolódó, az alföldi tanyás mezőváros alapján megalkotott városdefiníció azonban nem véletlenül fontos támpillére Erdei koncepciójának. Ez a felfogás a nyugati városok alulértékelése mellett legfőképpen az alföldi tanyás mezőváros páratlan jellegét hivatott bizonyítani. Erdei megközelítésében ez a településtípus nem csupán sajátos történeti előzmények miatt létrejövő különlegesség, hanem az európai társadalomfejlődés jobbítását, a város és vidék antagonisztikus szembenállását felszámolni képes lehetőség, és mint ilyen páratlan történeti tényező. Számára a tanyás mezőváros a konszenzusos társadalomfejlődés letéteményese, amely város és vidékének organikus összetartozása által az egész társadalomra egyenlő módon képes a polgári értékeket kiterjeszteni. Azokat az értékeket, amelyek kapcsán azonban maga Erdei állapítja meg, hogy az általa példaként kezelt mezővárosi társadalomban csak bizonyos társadalmi csoportok képviselik teljes egészében, és a közösség jelentős része kevéssé vagy egyáltalán nem tekinthető ezen értékek alapján álló társadalmi csoportnak. Ugyan a mezővárosi társadalom alapvetően polgárinak tekinthető annyiban, hogy már nem a rendi, hanem az osztálytagozódás jellemzi, de ez – és erre Erdei is rámutat – korántsem jelenti azt, hogy ezzel a mezővárosban megvalósultak volna a város és vidék organikus együttélésének társadalmi feltételei. Erdei is kiemeli, hogy város és vidék egységét megvalósító akarat kizárólagosan a mezővárosi parasztság sajátja. Ez az a társadalmi csoport, amelyet közös múltja és jelentős szabad paraszti hagyománya erre a szerepre predesztinál. Ez az a parasztság, amely maga számolta fel a paraszti törvények alávetettséget okozó tartalmát, és amely már a polgári társadalmat kívánja a maga képére formálni.

A mezővárosi társadalom vezetőerejét jelentő polgárság azonban hármasság tagolódásában már olyan csoportokra oszlik, amelyek ambivalens viszonyban állnak a parasztpolgári értékekkel, és ezért nem város és vidék organikus egybeszerveződését kifejező szolidaritást képviselik. Miként Erdei remek társadalomrajza is ábrázolja, a polgárság úri elemei és a hozzájuk hasonló régi városi polgárság, német és zsidó betelepülőkkel vegyes csoportja osztályhelyzetének érvényesítésére törekszik elsősorban, és csak az egykori parasztság vagyonszámú tagjai szolidárisak helyenként az alsó társadalmi csoportokkal. Erdei elemzése mutat rá arra is, hogy a mezővárosok többségében ez a réteg is az úri életstílust igyekszik elsajátítani, és felszámolja a paraszti jellegű demokrácia lehetőségét. A parasztpolgári értékekkel való szembehelyezkedés jellemzi a mezővárosok közhivatalnokait is, akik szívesen különülnek el a város paraszti tömbjétől,

és mint Erdei fogalmaz, osztályharc jellegű ellentét alakul ki a két társadalmi csoport között. Azt hihetnénk, hogy legalább a parasztság kispolgári tömbje egységesen támogatja a parasztpolgári szolidaritást, és az ezen alapuló „konszenzusos társadalomfejlődést”. Épp Erdei kiváló társadalomszerkezeti elemzései (legyen szó korai írásairól, a *Futóhomokról*, vagy a *Magyar városról*) mutatnak rá, hogy a hajdan egységes parasztság az osztálytársadalom viszonyai közepette erősen polarizálódik, és értékvilágában is határozottan elkülönülő irányokat vesz. A mezővárosi társadalom egyik karaktert adó csoportja a kiscgazda kispolgárság ugyan a tanyasi rendszer igazi fönntartója, de értékei tekintetében túlságosan is kötődik a rendi parasztság világához, és ezért kevésbé polgári eleme a helyi társadalomnak. Erdei mutat rá, hogy a paraszti származású kispolgárság túlnyomó többsége éppúgy nem a parasztszolidaritás alapján építkező társadalmi egység, mint a mezővárosok zsidó és nemzetiségi kispolgársága. Az alsóbb társadalmi csoportok közül a zöldség-, vetemény-, vagy gyümölcstermesztéssel foglalkozó földtelen és törpebirtokos rétegek és a gazdakertészek vagyonosabb, de hasonló értékrendű és társadalmi ambíciójú rétege jelenti a parasztpolgárosodás szélesebb társadalmi bázisát. Azonban a paraszti szolidaritáshoz fűződő, többségében elutasító viszony éppen annak a konszenzusos társadalomfejlődés meglétét kérdőjelezi meg, amely alapján Erdei ennek a településtípusnak különleges jelentőséget tulajdonít.

Erdei városszociológiai munkásságából válik nyilvánvalóvá az is, hogy nem a nyugatias magyar városok specifikuma az, hogy a társadalom nagycsoportjai mentén a város résztelepülésekre bomlik, amelyben az organikus együvértartozás kevésbé vagy egyáltalán nem valósul meg. Ez a jelenség a tanyás mezővárosokban is megfigyelhető, mint arra a *Magyar város* településszerkezeti elemzései éppúgy rámutatnak (amikor Erdei a falusias részek és a központi részek egybe nem szerveződéséről ír), mint az életmű legelső írásainak (a *Királyhegyes* monográfiának, *A makói parasztság társadalomrajzának*), vagy a *Futóhomok*nak remek településszociológiája. Erdei megközelítésének tarthatatlanságát mutatja az is, hogy az „organikus összetartozás” nem csupán a városi társadalomban, hanem a külterületen sem valósul meg.¹⁶ A tanyai népesség jelentős része ugyanis a tanyasi rendszer történeti változásával (a hagyományos családszerkezet felbomlásával, a birtokelaprózódás miatti proletarizálódással) kiszakad a mezőváros vonzásából, és ez által határozottan sérül város és vidék szimbiózis.¹⁷ Ráadásul a tanyasi népesség leválása sokkal nagyobb súlyú átalakulás, mint azt Erdei láttatni igyekszik. Ennek bizonyítására éppen Erdei szolgáltat adatokat, amikor a mezőváros típusainak taglalásakor rámutat arra, hogy az alföldi mezőváros nagyobb része érintett a tanyasi népesség elszakadásában. (Érvelésében Erdei természetesen ennek arányát meglehetősen alacsonyra, mindössze 20-30 százalékra¹⁸, sőt a kötet egyes részein mindössze 5-10 százalékra becsüli.) Az egyes mezővárosok

16 Nem is beszélve arról, hogy város és vidékének szerves összetartozása valójában nem egy nagyobb területre, hanem csak a tanyavilágra redukálódott. Lásd erről Enyedi 1980: 74.

17 Erdei megközelítésének hiányosságaira hívja fel a figyelmet a *Társadalomtudomány* című folyóirat szerkesztősége Erdeinek ugyan egy másik írása (*A város és falu szintézise*) kapcsán, amely azonban a *Magyar város* szemléletével megegyező álláspontot fejt ki. A bírálók azt emelik ki, hogy Erdei figyelme „csak a birtokos őstermelőkre terjeszkedik ki, mellőzve a tanyás cselédek igen jelentékeny rétegét. Ez a mezőgazdasági munkásnép, éppen úgy, mint az alföldi nagybirtokok majorjaiban, pusztáin élő gazdasági cselédek, úgyszólván egész életét kinn a tanyákon tölti. Ez a nagy vitalitású tanyás cselédség a maga mélyre szorított proletársorsában nem tényezője a tanyásvárosnak.” (Erdei 1940: 167)

leírásából azonban az derül ki, hogy a mezővárosok különböző típusai közül csak egy kisebbségben lévő csoport (Szeged, Hódmezővásárhely, Csongrád, Gyula, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Szarvas, Mezőtúr, Nagykőrös, Nyíregyháza, Szentés, Orosháza) az, ahol a város megfelelő arányú tanyasi népességgel rendelkezik (ahol a bel- és külterületi lakóházak aránya megegyezik). A többi településről nem mondható el, hogy a mezőgazdasági termelés a város és vidék egységében zajlik.¹⁹ Erdei a tanyás társadalomfejlődés iránti elfogultságát mutatja az is, hogy érdemben nem reflektál Mendöl érveire sem. Hiszen Mendöl éppen a többségében folyamatos kinnlakás és a belterülethez képest eltérő foglalkozásszerkezet miatt jó okkal vonja kétségbe a tanyasi népesség városi jellegét.²⁰

Másrészt Erdei társadalomszerkezeti elemzései mutatnak rá arra is, hogy a paraszti szolidaritáson alapuló társadalomszervezet kérdése még nem dőlt el a mezővárosban. Erdei egyenesen a mezővárosi fejlődés kulcskérdésének tekinti, hogy a szabad paraszti hagyományú és parasztpolgári értékei mentén polgárosodni akaró parasztság képes lesz-e a társadalmi vezető szerep megszerzésére, vagy itt is az az „elszigetelődő városiasodás” fog lejátszódni, amelyet Erdei éppúgy az európai társadalomfejlődés sajátjának tekint, mint a magyarországi nyugatias városokénak. A mezővárosi fejlődés Erdei ez irányú kijelentéseivel szemben tehát nem annyira mostani állapotában jelenti a város és vidék szimbiózisát, hanem csak bizonyos társadalmi feltételek megléte esetén. Mindenesetre olyan feltételekhez kapcsolja a mezővárosi fejlődést, amelyeket a tanyás mezőváros a jelenben bizonyosan nem képes teljesíteni. Ezért állítjuk azt, hogy Erdei konstrukciója történeti látásmódjának, a helyi különbségeket megjelenítő sokoldalúsága ellenére sincs szociológiai érvényessége. A politikai szándék, a harmadik út mindenáron való képviselése miatt Erdei az alföldi mezőváros erősen idealisztikus képét alkotja meg a település sajátosságainak ábrázolása helyet. Ráadásul egy olyan idealizált modellt hoz létre, amely elsősorban nem is a jelenbeli, hanem feltehetőleg egy korábbi történeti korszak állapotának idealizálását jelenti. Annak az időszaknak, amely kapcsán inkább lehetett még a paraszti egységről beszélni (noha ez már akkor sem létezett); és amikor még a külterületi paraszti gazdálkodás nem kívánt folyamatos kitelepülést. Erdei érvelésének másik buktatója, hogy megállapításai, érvei a mezővárosi társadalom mellett azon alapulnak, hogy a mezőváros egykori, empirikusan nem igazán igazolható múltbeli állapotát veti össze a más településtípusok szociológiai valóságával. Ez alapján fogalmazza meg az alföldi tanyás mezőváros feltétlen felsőbbrendűségét a többi településtípussal szemben, és ez alapján kívánja a magyar közigazgatást is átszervezni. Másként fogalmazva nem az alföldi mezővárosok gazda-

18 Erdei szerint mindössze a tanyák 20 százaléka tekinthető szőrványfalu telepének, ahol a tanya tulajdonosának nincsen a városban lakása; és összesen 10 százaléka a tanyáknak olyan település, ahol a tulajdonos a városban lakik és a tanyasi cseléd teljesen kiszorult a tanyára. Lásd Erdei 1939: 207–208.

19 Még Erdei számítása alapján is valójában sokkal nagyobb számú mezőváros érintett a tanyasi népesség, vagy az egész tanya elszakadásában. Erdei leírásából az derül ki, hogy azon települések esetében is, ahol most még megfelelő arányúak a kül- és belterületi házak, felgyorsulóban van a tanyák elszakadása. Különösen erős ez a folyamat, az ún. szlovák tanyák esetében, ahol a tanyák elvesztették kapcsolatukat a városi házzal és szőrványfaluvá váltak. Ez a jelenség játszódik le például Nyíregyháza esetében is, amit Erdei még a megfelelő arányú mezővárosokhoz sorol. Lásd Erdei 1939:160–161.

20 Mendöl kiinduló tétele az, hogy a „foglalkozási struktúra a kizárólagosan alkalmas mérce a különböző tájak városainak esetleges összehasonlításában” (Mendöl 1936: 191).

sági, társadalmi helyzete alapján fogalmazódik meg e település rendkívül pozitív értékelése, hanem a benne lévő, vagy Erdei által benne látott lehetőségek alapján.²¹ Mindezekből még egy lényeges dolog következik. Mivel eddigi fejtegetéseinkből megállapítható, hogy a város és vidékének egymásba szerveződése nem jellemző az alföldi tanyás mezővárosokra, hanem egy korábbi történeti időszakban, a tanyás mezővárosok kisebbségi csoportjának (lényegében a hódmezővásárhelyi típusnak) erősen idealizált, a valóságban sohasem megvalósuló típusát jelenti, Erdei városdefiniációja nem csupán a várostípusok többségére nem illik rá, hanem egyetlen létező városfajta számára sem érvényes.²²

A vágyakból táplálkozó mezővároskép és az empiria közötti szakadék magyarázza a kötet társadalompolitikai fejtegetéseit is. Hiszen a reform sürgetését is az indokolja, hogy a tanyás mezőváros jelenlegi formájában nem képes az Erdei által neki tulajdonított, az egész társadalmat átalakító szerepre. Erdei szerint ehhez egy, a gazdaság és társadalom egészét érintő, meglehetősen utópikus reformra lenne szükség.²³ Ez magyarázza, hogy a *Magyar városban* Erdei külön fejezetet szentel azoknak a javaslatoknak, amelyekkel az alföldi tanyás mezőváros mintájára lehetne a közigazgatást átalakítani, és messze ható társadalmi változásokat elérni.²⁴ Egy olyan társadalompolitikai beavatkozás szükségességéről értekezik, amely a megbomló mezővárosi rendszer reformjával egyrészt megvalósítja a mezőváros idealizált, Erdei-féle formáját, másrészt az „országépítés városokkal” programját is véghezviszi.²⁵ Ez a vágy azonban már korábbi írások²⁶ kapcsán is érintett (Bognár 2001) problémát szül: a mezővárosi társadalom ideáljának megvalósítása és kiterjesztése az ország egészére

- 21 Elemzésem arra igyekezett rámutatni, hogy Erdei indokolatlanul emeli ki az alföldi tanyás mezővárost a többi településtípus közül. Erre az álláspontra helyezkedik a társadalomnéprajzos Szilágyi Miklós is, amikor Erdeivel szemben a falu és a mezőváros lényegi azonosságát hangsúlyozza (Szilágyi 1995: 5–10).
- 22 Erdei elemzésének az egész életműben meglévő hiányossága, hogy szűk tárgyismeret alapján általánosít. Némedi ennek okát Erdei sajátos tudósi beállítódásával magyarázza: „Személyesen átélt problémákat vizsgált, gondolkodása ezért eleven, életközeli volt. Ugyanakkor az az empirikus bázis, amire fogalmi elemzéseit felépítette, sokszor szűk volt, bizonyítékai hiányosak – mert úgy gondolta, hogy az anyag közvetlen, éles ismerete pótolja a rendszeres adatgyűjtést” (Némedi 1985: 161). Felfogásom Timár álláspontjával rokon, aki a következőképpen fogalmaz: „Erdei az a tudóstípus volt, akinél az elméletteremtő erudíció még akkor is, amikor adatgyűjtéshez folyamodott, éppen a politikusi alkatból adódóan állandóan túllépett az empiria nyújtotta evidenciákon” (Timár 1995: 618).
- 23 Erdei reformelképzelései nem merülnek ki a mezővárosi rendszer torzulásainak módosításában és a tanyás város településvivésének más területeken való alkalmazásában. A *Futóhomokban* és a *Parasztokban* megfogalmazott társadalomszemlélet logikus folytatásaként (azok implicit tartalmainak kibontásaként) Erdei politikai víziója a „mezővárosra alapított országtervben” (Erdei 1939: 229) manifesztálódik. Egy olyan településszerkezet megvalósításában, ahol az ország lakosai csak városokban élnek és ilyen módon a városi kultúra és civilizáció az egész társadalomra kiterjedne. Az „urbanista országrendezésnek” ehhez olyan városközpontokat kellene létrehoznia, amely a vidék számára lényeges városi funkciókkal rendelkeznenek. A városhoz szerveződő vidéket sugaras úthálózat kötné össze a városi központtal, és nem jönnének létre apró helyi központok. Erdei ennek az elvnek megvalósult példáját látja a tanyás mezővárosban, amelyen az egész koncepció alapulna, és amely egyúttal magyar jövő, a „gazdasági jólét és a társadalmi szabadság” (Erdei 1939: 221) letéteményeseként szerepel.
- 24 Noha Erdei minden munkájában jelen van a politikai szándék, ez az első olyan Erdei mű, amely nem csupán implikációiban tartalmaz társadalompolitikai reformjavaslatokat.
- 25 Erdei mindent a tanyás mezőváros alapján szemlélő társadalompolitikai elképzeléseiben csak annyi engedményt tesz, hogy a mezővárosi mintát csak azokra a területekre kívánja kiterjeszteni, ahol az nem bont meg kialakult rendszereket.

valójában a tanyasi mezőgazdasági termelés egy korszakának, akkor sem többségi településtípusának a mintájára végrehajtott reformot jelentene. Úgy tűnik, hogy Erdei ugyanabba az önmaga által felállított csapdába esett, amelyből már korábban sem sikerült kikecmeregni: egy korszakhoz kötött, helyi sajátosságok szülte településtípust a magyar társadalomfejlődés minden problémájának megoldójaként ábrázol.²⁷ Abból következően pedig, hogy minden ettől az ideálisként bemutatott típustól különböző társadalomfejlődést, és ezen alapuló településszerkezetet nem kívánatosnak tekint, Erdei olyan társadalompolitikai reformtervezetet képvisel, amely sokkal inkább monomániájának, mint szociológusi felkészültségének a bizonyítéka.²⁸

Nem lehet figyelmen kívül hagyni a *Magyar város* érvelésében végig jelenlévő etnikai elvet sem. Az alföldi tanyás mezőváros kialakulásának és város és vidék eképpen megvalósuló egységének magyarázatát Erdei szerint ugyanis a „magyar népiségben” kell keresnünk. Erdei az európai társadalomfejlődés ellentmondásait megoldó tanyás mezőváros létrehozatalát egyenesen a magyar népiség csoportosajátos jegyének tekinti. Azt állítja, hogy a mezővárosi organikus szervezetet kialakító „mozgásra való állandó készség” és a „tágabbkörű társas életre való igény” a magyar népiség sajátossága lenne. Egyedül a tanyás mezővárosok rendelkeznének azokkal a sajátosságokkal, amelyek nem csupán a szórványfalvakat létrehozó szlovákságnál nem lelhető fel²⁹, hanem az európai individuális kultúra jellegzetességei között sem található. Erdei érveléséből kiderül, hogy a korabeli fajelméletektől eltérően nem eredendő fajjegyeknek tekinti a mezővárosi szervezetet alkotó magyarság jellemvonásait, hanem a specifikus jegyeknek társadalomtörténeti okokat tulajdonít.³⁰ Álláspontja szerint a magyar vonások a népcsoport pusztai eredetével magyarázhatóak. Ez kívánja meg az állandó földrajzi

26 Hadd utaljunk itt csak *A makói parasztság társadalomrajza* (1934) és a *Magyar gazdaságtudomány* (1935-36) című munkákra.

27 Szoboszlai is foglalkozik Erdeinek a *Magyar városban* kifejtett településpolitikai elképzelésével, de csak azt veti Erdei szemére, hogy „a koncepció legnagyobb ellentmondása és hiányossága az, hogy nem említi az urbanizáció legfontosabb feltételét, az iparosítást.” Lásd Szoboszlai 1980: 60, illetve a tartalmilag megegyező 1981: 332-öt.

28 A társadalompolitikai elképzelések egyetlen pozitívuma az, hogy Erdei lehetségesnek ítéli a mezővárosi rendszerre alapozott reformot a dunántúli, nyugatias területeken is. Tehát a *Futóhomok*kal szemben inkább képesnek érzi a tanyás területeken kívül lévő népességet arra, hogy ezt a példát kövesse. Vagyis a *Magyar városban* megfogalmazottak szerint sem a német hatás, sem a katolicizmusban kifejeződő „elfajzottság” nem akadályozza meg ezt a folyamatot, miképpen ezt Erdei még a *Futóhomok* szociográfiai elemzésében állította.

29 Ez az oka, hogy Erdei szerint sajátos csoportot alkotnak a mezővárosok között a szlovák népességű települések. Mindhárom későbbi telepítési város (Békéscsaba, Nyíregyháza és Szarvas) átvette az akkor már uralkodó mezővárosi településformát, de a városok zömében szlovák népessége nem volt képes hosszú távon a mezővárosi jelleget megőrizni. Lévéen Erdei ítélete szerint szláv, falulakó népcsoport esetében nincs fogékonyság a nagyobb szabadságot kifejező városi életmódra. Így ezen városok tanyái lassan egyre inkább önállóvá válva nem ápoltak már szoros kapcsolatot a várossal, és önálló fejlődésbe kezdtek. A nyíregyházi bokrokban, a szarvasi sorban és az út mellett települő tanyákon szlovák falusi házak mintájára kerített lakóházak terjedtek el, és ezzel visszatértek a falusi keretek közé. Ennek következtében Nyíregyháza megmaradt magyar városnak, szlovák tanyákkal körülvéve. Békéscsaba és Szarvas esetében pedig maga a város is visszaalakult „szlovák jellegűvé”, elveszítve ezzel teljes tanya-rendszerek vonzását.

30 Ez mindenképpen előrelépést mutat a korábbi munkák társadalomszemléletéhez viszonyítva. Különösen a *Futóhomok* szemléletéhez képest jelent ez pozitív változást, ahol minden történetiség nélkül, „eredendően” rendelkezett a magyarság az európai népektől kiemelkedő jegyekkel.

mobilitást, és itt véli megtalálni a társas, közösségi jelleg kialakulásának társadalomtörténeti előzményeit.³¹ Ezek a tényezők alakítanak ki más társadalomszerveződést, mint más európai népeknél, ahol a kis csoportban történő letelepülés volt a jellemző, minek következtében kisebb fogékonyságot mutattak nagyobb közösségszerveződésre. Noha Erdei gondolatmenete megkülönbözteti magát a korabeli fajvédő érvelésektől, társadalomtörténetileg azonban meglehetősen ingatag lábakon áll. Nehéz lenne ugyanis azt állítani, hogy a magyarság az egyetlen pusztai előzményű népcsoport az európai régióban, amely nem-letelepült életmódjában magában rejtje a későbbi mezővárosi fejlődés csíráit.³² Másrészt Erdei nem bizonyítja azt sem, hogy a pusztai életmóddal együtt járó gyakoribb mozgásból feltétlenül következne az a nagyobb közösségiség, amely szerinte szintén elengedhetetlen a tanyákat városi központból megművelő mezővárosi rendszerhez. Harmadrészt megkérdőjelezhető az is, hogy a tanyás mezőváros valóban nagyobb közösségiséget alakít ki. A tanyán ragadó többségi lakosság esetében erről bizonyosan nem beszélhetünk. Másrészt Erdei álláspontjával szemben a nagyobb közösségi igény jelei éppen nem a magyar etnikumú tanyáknál jelennek meg. Hiszen az egyébként Erdei által kárhóztatott szlovák bokortanyákon ez sokkal inkább megvalósul, mint a központtól több tíz kilométerre lévő, a várossal kevés kapcsolatot tartó, teljesen magányosan álló magyar tanyai települések esetében.³³

Ha az 1930-as évek „nagy” szociográfiát szemléljük, megállapítható, hogy minden itt kiemelt probléma ellenére a *Magyar város* társadalomképe előrelépéseket mutat Erdei társadalomszemléletében; még ha ez a pozitív irányú elmozdulás jelentőségét nem is szabad túlértékelni. Annál inkább sem, mivel társadalom-felfogásában Erdei másik két legproblematisabb munkájával, a *Futóhomokkal* és a *Parasztokkal* állítható párhuzamba. Hiszen a *Magyar városra* is érvényes, hogy a sok tekintetben remek szociográfiai leírások párosulnak azzal a sikerületlen, ellentmondásos és történetileg nehezen védhető társadalomszemlélettel, amelyet mindig az írások politikai ambíciója, a pa-

- 31 Erdei a kettős szálláselv előzményeit tárgyalva a magyar specifikum okait a következőképpen magyarázza: „ez a szálláselv a nomád állattenyésztés következménye, nem pedig kizárólagosan etnikai tényezőké” (Erdi 1939: 55).
- 32 Hogy mennyire nem lehet kizárólag a magyarságot ilyen jegyekkel rendelkező népek tekinteni, az részint magának Erdeinek az érveléséből is kiderülhet. Erdei ugyanis mindazoknál a népeknél, ahol megfigyelhető a szabad mozgásnak és a közösségi életnek a szeretete, ott értelmezése szerint az eredendően nem városlakó és nem városépítő parasztság képes városi települést létrehozni, és képes a parasztság al-sóbbrendű és zárt társadalmi és művelődési szintjét megszüntetni. Különösen akkor, ha a felsőtársadalom segíti ezt a folyamatot. Tehát Erdei saját okfejtésével szemben arra utal, hogy nem a magyarság sajátossága a „mozgásra való állandó készség” és a „tágabbkörű társas életre való igény”. A magyarság e népek közötti kitüntetett helyét a szöveg e pontjain Erdei nem is a sajátos jegyek egyedüli birtoklásával indokolja, hanem azzal, hogy a magyar parasztpolgári fejlődés felsőtársadalmi támogatás nélkül tudta a társadalmi felemelkedés e formáját kialakítani.
- 33 Erdei tehát ugyanolyan szembenállást érzékel a *Magyar városban* a magyaroknak és a szláv népeknek az alföldi tanyás mezővárosokhoz fűződő viszonyában, mint amilyen eltérő jegyeket látott a *Futóhomokban* a protestáns és katolikus magyarok között. Ott a nagyobb szabadsággal rendelkező és eredendően a felsőbb hatalomtól való függetlenségben élő protestánsok voltak azok, akik a tanyás mezőváros rendszerét kialakították, és a katolikusok voltak azok, akik e rendszert, annak gazdasági sikerességekor átvették. Mivel azonban csak akulturalizáció nélküli mintakövetés volt részükről, válságosabb időszakban nem voltak képesek adaptálódni, és gyakran letértek a mezővárosi parasztpolgárosodás útjáról. Ezért rendezkedtek be újra falusias keretek közé, amikor elszakadtak a mezővárostól. A *Magyar városban* ugyanezt a párhuzamot látja, csak itt már nem a magyarok közötti eltérő felekezeti viszonyt érzékeli, hanem a magyar és a szláv népek közötti társadalomtörténetileg kondicionált eltérésekre helyezi a hangsúlyt; a szláv népcsoportoktól elvitatva a városi paraszti szabadság képességét.

rasztságot a tanyás mezőváros idealizált polgárosodása alapján való felemelésének ideológiai mozzanata formál. Mégis a *Magyar város* társadalomképében is némileg sikeresebbnek tekinthető, mint Erdei ezt megelőző művei. Ez pedig a tanyás mezővárosi fejlődéstől eltérő utak valamivel megengedőbb értékelésében mutatkozik meg. Hiszen Erdei számára a *Futóhomok*ban csak a protestáns (szabadságát mindvégig megőrző), alföldi tanyás mezővárosi csoport képviselte a magyarságot. A *Magyar város*ban már nem vonja kétségbe dunántúli területek magyarságát, hanem csak azt állítja, hogy a mindenkori felsőtársadalmi elnyomás (ebbe a Szent István-i reformok is beleértendőek) és az alföldi társadalmassulástól eltérő tartalma miatt nem volt képes azt a társadalomfejlődést megvalósítani, amelyet kedvezőbb helyzete folytán az alföldi mezővárosok képesek voltak véghezvinni.

A *Magyar város* társadalomképe azonban inkább rokon vonásokat mutat a korábbi két szociográfiával. Ennek az írásnak is sajátja az a dichotómikus látásmód, amely a *Futóhomok* előzménye után a *Parasztok*ban jelenik meg teljesen kifejlett formában. Amíg a *Futóhomok*ban a társadalmi helyzet az egyes felekezetek érdekérvényesítő képességének a függvénye volt, addig a *Parasztok*tól kezdve az uralmi viszonyok a társadalmat elnyomókra és elnyomottakra osztó csoportképző jegye érvényesül. A társadalomkép eme változása bizonyosan összefügg a politikai ambícióktól fűtött Erdei útkereséseivel. Míg a *Futóhomok*ban ifjúkorának csoportképződéshez hasonlóan a felekezeti csoporttagságnak tulajdonít alapvető jelentőséget, a későbbi művekben azonban a protestáns-katolikus szembenállásnak nem lesz társadalmi csoportot kialakító jelentősége. Az 1930-as évek közepe már a népi szociográfia hatását tükrözi, amikor a korábbi felekezeti különbségeket egy ennél hangsúlyosabb szembenállás metszi át. A Márciusi Front megalapításával az országos politika porondján is megjelenő Erdei számára elsősorban a paraszti és nem-paraszti státus rajzolja ki a társadalom nagy csoportjait, miként ez a *Parasztok* társadalomképének rétegződéselvében is megmutatkozik. A népi szociográfia mozgalmának felbomlása után pedig az évtized végének reformszelei által felszínre hozott kettőség, város és falu, illetve úri, polgári és vidéki lét dichotómiája hat Erdeire, és ez a szemlélet jelenik meg a *Magyar város* című írásban is. Úgy tűnik tehát, hogy a későbbi kettős struktúra koncepció előzményei már az 1930-as évek műveiben is megfigyelhetők, ha még nem is a későbbi felfogással tartalmilag megegyező kettős szerkezetben, sokkal inkább Erdeinek azon szemléletében, amely a vizsgált társadalmat mindig két szembenálló társadalmi szerkezetre, az általa egyedül kívánatosnak tekintett társadalomfejlődésre és annak összes lehetséges antipólusára osztja.

IRODALOM

- Bácskai V. (1988): *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Bácskai V.–Nagy L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- Bognár B. (2001): Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól. *Korall*, 2: 128–148.
- Enyedí Gy. (1980): Erdei Ferenc és a településtudomány. In Vágvölgyi A. (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon: tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján*. Makó.

- Erdei F. (1931): Királyhegyes. *Századunk*, 1: 25–35.
- Erdei F. (1932): A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk*, 4-6. füzet: 81–91, 7-10. füzet: 140–148, 11-12. füzet: 193–198.
- Erdei F. (1934): A makói parasztság társadalomrajza. Makó.
- Erdei F. (1935a): Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány*, 1: 43–49.
- Erdei F. (1935b): Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk*, 7-12. füzet: 244–252.
- Erdei F. (1935–36): Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány*, 1935/2: 137–148, 1936/1: 143–154, 1936/2: 251–263.
- Erdei F. (1936): A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szervezete. *Válasz*, 9: 371–378.
- Erdei F. (1937): *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe III.* Magyarország felfedezése. Budapest.
- Erdei F. (1938): *Parasztok.* Budapest.
- Erdei F. (1939): *Magyar város.* Budapest.
- Erdei F. (1940): A város és falu szintézise. *Társadalomtudomány*, 2.
- Erdei F. (1976): A magyar társadalom a két háború között I-II. *Valóság*, 4: 23–53, 5: 36–58.
- Park, R.E.–Burgess, E.W.–Kenzie, R.D. (1925): *The city.* Chicago.
- Gyáni G. (2002): Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In Gyáni G.: *Történelemszempontok.* Budapest.
- H. Soós M. szerk. (1991): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Budapest.
- Kósa L. (2002): A néprajztudomány és a falukutatás. In Pölöskei F. (szerk.): *A falukutatás fénykora 1930–1937.* Budapest.
- Mendöl T. (1936): *Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn.* Ungarische Jahrbücher
- Némédi D. (1985): A „parasztmetamorphosis” vizsgálata: Erdei korai elméletei. In Némédi D.: *A népi szociográfia 1930–38.* Budapest.
- Sorokin, P.A.–Zimmermann, C.C. (1929): *Principles of rural-urban sociology.* New York.
- Szilágyi M. (1995): *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek).* Debrecen.
- Szoboszlai Gy. (1980): Város-vidék kapcsolata és közigazgatás (Erdei Ferenc közigazgatáspolitikai elképzeléseinek változásai). In Vágvölgyi A. (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon: tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján. 60.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet.
- Szoboszlai Gy. (1981): Településpolitikai és közigazgatás. (Erdei Ferenc közigazgatási reformtervéhez.) *Társadalomtudományi Közlemények*, 3: 332.
- Timár L. (1988): A szociológia és geográfia pörlekedésének lezáratlan fejezete. Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településről. *Tér és Társadalom*, 2.
- Timár L. (1995): Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városról. *Századok*, 3.
- Tönnies, F. (1912): *Gemeinschaft und Gesellschaft.*
- Weber, Max (1999): *Die Stadt.* Archiv für Sozialwissenschaften, Band 47.